

KÓRKEM SHÍGARMALARDA DIALEKTLIK OMONIMLERDIN QOLLANILIW

Xalmuratova D.Ya.

Qaraqalpaqstan Respublikası, Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı, Nókis qalası,

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710649>

Omonimler sırtqı forması boyınsha birdey, ańlatıp turǵan mánisi bir-birine hesh qanday jaqınlaspaytuǵın, barlıq waqıtta birdey grammatikalıq formalar menen ózgere alatıǵın sózler sanaladı. Til biliminde polisemiya qubılısı yaǵnıy sózlerdin kóp mániligi menen omonimlerdin bir-birine uqsas tárepleri bar. Polisemiya -bul bir sózdin kóp, óz-ara tıǵız baylanıslı mánilerge iye bolıwı sanaladı. Bul qubılıs tildin kórkemligin kórsetetip, kórkem shıǵarmalar tilinde keńnen qollanılıp, avtordın tillik sheberligin arttıradı. Polisemiyanın omonimlerden ayırmashılıǵı polisemiyalıq sózler mánilik jaqtan jaqın, bekkem baylanısta bolsa, al, omonimlerde mánisi bir-birine jaqın kelmeytuǵın ózgeshe mánili sózlerdi túsinemiz. Kóp mánili sózlerdi omonimlerden ajıratıwǵa biz kontekstke súyenemiz, kontekst arqalı mánilik jaqınlıq penen hár qıylılıqtı anıqlaymız. [Esemurat Berdimurat ulı:36].

Dialektlik polisemiya -belgili bir aymaqa tán sózlerdin birneshe jaqın mánilerde qollanılıwı. Bul qubılıs bir jaǵınan dialektologiyalıq sıpatqa iye bolsa, ekinshi jaǵınan, kórkem ádebiyatta kórkem shıǵarmalarǵa gózzallıq, hám emocionallıq baǵıshlawda ayırıqsha xızmet atqaradı. Polisemiyalıq sózler kórkem shıǵarmalarda obrazdı, waqıyanı kórkem jaratıwda baslı orındı iyeleydi. Mısalı:

Úziliw sóziniń mánilerin analizlep kóreyik:

1. dialektte qaytıw bolıw, óliw mánisinde.
2. ádebiy tilde :
 - a) ajıralıw (sabaǵınan ajıraldı),
 - b) bóliniw (ortasınan bólindi),
 - s) sınıw (túbinen sindi),
 - d) joǵalıw (qatnasıǵı joǵaldı) mánilerinde qollanıladı.

«Ózi jıńishke awırıw adam, qustın keliwi menen keseldin aynımasına kim kepil?!

Suw ashıp júrgende «**úzilgen de**» ketken. Bay óliginiń ústine shıǵıp úyine ákelgen». (Sh.S., «Qashqın».)

Mısaldaǵı **úziliw** dialektizmi adam ómiriniń tawsılıwı, qaytıw bolıw, óliw, joq bolıw mánisin ańlatadı. Tilimizde úziliw sózi zattın úziliwi, bir nárseniń baylanısınan toqtawı mánisinde qollanıladı. **Úziliw** sózi tuwra mánide jibinen úziliw, solqımnan úziliw, moynı úziliw, qarası úziliw sıyaqlı sóz dizbeklerinde kelip, usı sózlerdin

quramındaǵı úziliw sózi menen óz-ara kóp mánilikti payda etedi, yaǵnıy olardıń mánileri bir-birine jaqın, úziliw, joq bolıw mánilerinde. Mısaldaǵı **úziliw** sózi evfemizlik dialektizm bolıp, avtor adamnıń ómiriniń tawsılǵannı, úzilgenin metaforalıq boyawlar arqalı súwretlegen. Bul tillik sıpayılıqtıń, dástúrlík mádeniyattıń bir kórinisi bolıp tabıladı. Demek, **úziliw** dialektizmi ádebiy tildeǵi **úziliw** sózi menen mánilik jaqtan jaqın kelip, sózdiń kóp mánililigin payda etedi.

Móldek sózi:

Onnan keyin stolınıń shep jaǵındaǵı múyeshte turǵan temir sandıqtı ashıp, onıń tómeniń bólmeleriniń tórinde turǵan bir tutas elli manatlıq eki buwat aqshanı alıp, qoyın qaltasına tıqtı. Bul kópten beri «bir hájetime jarap qalar» dep jasırıp saqlap qoyǵan **móldegi** edi. (J.S, «Jupargúl».) Qaraqalpaqlar úy qasındaǵı **móldek** jerine tiykarınan júweri ekken. (M.N., «Qaraqalpaqlar».)

Berilgen birinshi mısalda **móldek** sózi qaharmannıń keleshekte bir nársege mútáj, qıyın awhalda qalǵan waqıtta oǵan járdemi tiyiwshi pulı. Bunda avtor adamlardıń tek búgingi kún ushın jasamay, erteńgi kúniń, keleshegin de oylawı kerekligin, bunıń ushın waqtında háreket etiwı, bárhama hárekte bolıwı kerek degen ideyanı alǵa qoyadı. Demek, dialektlerde mútájlikke puldıń saqlanıwı móldek dep qollanılgan bolsa, onı saqlaw ushın arnalǵan buyımdı ilimpaz B.Yusupova óziniń arnawlı miynetinde: pul saqlaw ushın arnawlı islengen buyım mánisinde shıjan, ulıqpan, p/biset, sonday-aq, kise, qalta sózleri paydalanıladı. Mısalı: Ulı bardıń qulı bar, Ulıqpanda pulı bar. Bunda ulıqpan sózi aqsha saqlaytuǵın orın mánisinde qollanılgan-dep aytıp ótedi. [Yusupova:347]. Al, kórkem shıǵarma tilinde bulardıń **shırwan** variantın da ushıratamız:

Qawın satsań, sıtırılaydı **shırwanıń**,

Nitratsız nayshalatsań, jigitler. (I.Yu, «Bazar jolında».)

2-mısaldaǵı **móldek jer** ataması úy qaptalıındaǵı kishkene atız atamasın bildirip kelgen bolsa, ádebiy tilde **qıytaq jer** atamasında ushırasadı. Sonday-aq móldek jer atamasınıń **gúlshe jer** variantı da bar. M.Qayıpnazarova óziniń arnawlı miynetinde: móldek jer úy janındaǵı hár bir shańaraqqa tiyisli bolǵan kishi kólemdegi diyxansılıq ushın ajratılǵan jer bólegi. Bul atama arqa dialekte, á sirese Taxtakópir, Qaraózek, Shımbay, Kegeyli rayonlarındaǵı qaraqalpaqlardıń tilinde móldek túrinde qollanılsa, Xojeli, Qańlıkól, Shomanay aymaqlarında jasaytuǵın xalıqtıń tilinde móldek penen birge tamarqa sózi ónimli qollanıladı-dep kórsetedi. [Kayıpnazarova:11]. Al, jazıwshı K.Karimov Shımbaylılar haqqında: Jeri, qos ógizi bar adamlar erjetip kiyatırǵan balalarına azǵana jer-móldek bólip bergen. Móldek jerden alıńǵan ónim balanıń iqtıyarında bolǵan-dep aytıp ótedi. [Karimov:212]. Demek, mısallardaǵı **móldek**

söziniń mánileri bir-birine jaqın kelgen bolıp, adamlardıń mıtájligin pitkeriwshi buyımı mánilerin ańlatıp, polisemiyalıq qatnasta boladı.

Dialektlik omonimler belgili bir aymaqta bir mánide qollanılatuǵın bolsa, ekinshi bir aymaqta basqa mánide qollanılıwı múmkin. Kórkem shıǵarmalarda dialektlik polosemiyalarǵa qaraǵanda dialektlik omonimler kóbirek ushırasadı. Kórkem shıǵarma tilindegi dialektizmler bir-biri menen kontekstte omonimlik qatarlardı dúzedi hám ádebiy tildegi sózler menen omonimlik qatnasta boladı. Mısalı: **Tirnekli** sózi:

1. «Mayda sawdager» ekeni iras, góne-kóksi, hátte tuflilerdiń bawı, ayna-taraq, ultaraqqa shekem bazarıw-biybazar sawdalaydı, **tirneklep** jıynaydı, maydalap satadı. (Ǵ.S., «Mashaqatlı baxıt».) 2. -Sen **tirnekli** bolǵanda, mına qatın bunday bolmaydı, bildiń be? (U.P., «Toyǵa baratuǵın kúni».)

Berilgen birinshi mısalda **tirneklep** sózi qıyınshılıq penen jıynaw mánisinde qollanılǵan, yaǵnıy tırnap, tırnaqlap, sonsha miynet penen jıynaw. Avtor qaharmannıń úlken kúsh penen, qıyınshılıq penen júynaǵan jaǵdayın kórsetiw ushın, shıǵarmanıń ózinshe ózgesheligin arttırıw maqsetinde qollanǵan. Bul sóz ádebiy tilde **tis-tırnaqlap jıynaw** túrinde ushırasadı. 2-mısalda **tirnekli** sózi shaqqan mánisin ańlatadı. Bunda qaharmannıń xarakterin kórsetiw ushın qollanılǵan. Demek, birinshi mısaldaǵı **tirneklep** sózi menen mánileri bir-birinen alıs, hesh qanday jaqın emes bolıp, bir-birine omonim boladı.

Kórkem shıǵarma tilindegi dialektizmler ádebiy tildegi sózler menen omonimlik qatarlardı payda etedi. Olardıń jasalıwında sózlerdiń morfologiyalıq jaqtan ózgeriwi nátiyjesinde payda bolǵan omonimlerdi kóriwimizge boladı. Bunday omonimlerdiń jasalıwında sózdiń túbirine belgili bir qosımtanıń qosılıwı arqalı forması jaǵınan birdey, mánileri jaǵınan hár qıylı sózler qatarı payda boladı. Mısalı: Jańa kiyimniń ishinde jawdıraǵan **kózli** jigitke usadım. (J.A., «Jetimniń júregi».) Bul mısaldaǵı **kózli** dialektizminiń túbiri kóz- atlıqtan jasalǵan bolıp, oǵan -li qosımtası qosılıp, atawısh tiykarlı kelbetlik jasalǵan. **Kózli** sóziniń mánisi sulıw, shıraylı mánisinde kelip, avtor qaharmannıń sırtqı kórinisin súwretlew ushın qollanǵan. Bul sóz ádebiy tildegi **kózli** sózine omonim boladı. Tilimizde **kózli** sózi kózi bar degendi, sonıń menen birge kózi kórmeydi, soqır mánilerin de ańlatadı. Usınday bir sózdiń eki mánini ańlatıp, olardıń bir-birine qarama-qarsı qollanılıwı enantiosemiya dep ataladı. [Xojanov:54.]

Sonday-aq, fonetikalıq ózgeriske ushırıp, bir-biri menen omonimlik qatarlardı dúzgen omonimlerdi de ushıratamız: Ǵarrı qaptalındaǵı kishkene **dúgildik** kesegge bir qultım quyıp ishti. (M.N., «Dushpan».)

Dúgildik **kese** ataması kelbetlikten jasalǵan bolıp, kúndelikli turmısta qollanılatuǵın kishkene kese-ıdıs atamasın bildirip, ómir shınlıǵın anıq detallar arqalı qaharmannıń psixologiyasın, onıń obrazın salıstırıp, anıq súwretlew ushın qollanılǵan

bolıp, ádebiy tilde fonetikalıq ózgeriske ushırap, **digildik** qus ataması menen omonim boladı. Bunı kórkem shıǵarma mısasında kórsek boladı: «Jiyde qartaysa jigildik boladı, qustıń jamanı **digildik** boladı» (M.N., «Hawa kemesindegi ekew»). Demek, dialektlerde kishkene kese atamasın bildiretuǵın bolsa, ádebiy tilde qus atamasın bildiredi.

Solay etip, kórkem shıǵarmalarda qollanılǵan dialektlik omonimler shıǵarmanıń kórkemliligin asırıwda belgili orındı iyeleydi. Kórkem sóz ustaları olardı kerekli orında belgili bir aymaqtıń ózine tán ózgesheligin, jasaw sharayatın, milliy koloritti beriw ushın sheberlilik penen paydalanadı. Kórkem shıǵarma tilinde qollanılǵan dialektlik omonimler qaraqalpaq tiliniń bay ekenligin kórsetip, onıń ózgeshe qırların ashıp beredi. Bunday kórinislerdi jıynap, izertlep, sistemalastırıw keleshekte til normaların bekkemlewge, elektron leksikografiyada keń qollanılıwı múmkin.

Ádebiyatlar:

1. Есемурат Бердимурат улы Хәзирги қарақалпақ тили Лексикология Нөкис, «Билим», 1994, Б. 188.
2. Юсупова Б. Паремнология Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары тилиниң лексика-семантикалық хәм лексика-тематикалық өзгешеликleri. Монография. Нөкис, «Qaraqalpaqstan», 2024, Б. 400.
3. Кайпназарова М. Қарақалпақ тилининг шимолый шеvasи касбий лексикасининг лингвогеографик тадқиқи. Филолог. фанл. буйича фалсафа докт. дисс. автореф. -Нукус: 2019. Б. 50.
4. Каримов К. Шахтемир-Шымбай шежиреси. -Нөкис: «Avangard-baspa», 2024. Б. 559.
5. Хожанов Ш. Қарақалпақ тилиндеги антонимия кубылысы. Монография Нөкис, «Билим», 2017, Б. 148.